

Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985–1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави

Наконечна Ольга

Наконечна Ольга. Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985–1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави. У статті проаналізовані праці сучасних українських істориків, які розкривають спроби проведення М. Горбачовим політичної реформи в СРСР, причини занепаду комуністичної партії України у роки перебудови та версії розпаду Радянського Союзу як держави.

Ключові слова: комуністична партія, М. Горбачов, СРСР.

Наконечная Ольга. Современная украинская историография об упадке коммунистической партии Украины в 1985–1991 гг. и причины распада СССР как тоталитарного государства. В статье проанализированы работы современных украинских историков, которые раскрывают попытки проведения М. Горбачевым политической реформы в СССР, причины упадка коммунистической партии Украины в годы перестройки та версії распаду Советского Союза как государства.

Ключевые слова: коммунистическая партия, М. Горбачев, СССР.

Nakonechna O. The modern Ukrainians historiography about decline of the Communist Party of Ukraine in the 1985–1991 and causes to decay of Soviet Union as a totalitarian state. Much attention has been paid to analyzing scientific works of modern Ukrainian historian's, which are wrote about attempts to hold of Mikhaïl Gorbachev political reform, causes of decline Communist Party of Ukraine in the years of reorganization and versions to decay of Soviet Union as a state.

Key words: Communist Party, Mikhail Gorbachev, the Soviet Union.

Утвердження демократичної держави, діяльність нових політичних партій та рухів в Україні гостро диктують потребу в осмисленні повчальних уроків нашого недалекого минулого. Однією з важливих проблем нашої історії є теоретичне узагальнення діяльності комуністичної партії України (далі КПУ) як складової частини комуністичної партії Радянського Союзу (далі КПРС) на її завершальному етапі – у 1985–1991 рр. Демократизація радянського суспільства призвела

до внутрішньої кризи у КПРС і, як результат, до її краху. Це явище стало наслідком розрухи всього тоталітарного ладу, консервативної політики керівництва величезної держави і заслуговує всебічного вивчення.

Тому, у зв'язку з вищеописаною постановкою проблеми, мета нашого дослідження полягає у тому, щоб розкрити головні тенденції української історіографії у вивченні причин розвалу Радянського Союзу та еволюції більшовицької партії, якою була компартія України, до політичного і організаційного краху. Завдання нашого дослідження полягає у виявленні, систематизації й характеристиці основних праць з проблеми, з'ясуванні, як і коли в українській історичній науці були започатковані і розвинуті дослідження обраної нами теми та у підведенні підсумків.

У ті недалекі часи уявити існування Союзу без України було неможливо. Це добре розуміли в Москві, і по суті справи цей факт став вирішальною домінантою всього кремлівського політичного мислення. Звідси і ставлення до України: перебудова тривала, а кадрових партійних змін – ніяких.

Потрібно зауважити, що на рубежі 1980–1990-х рр. першими заявили про наростання кризи в партії дослідники у Москві, які говорили про необхідність реформування КПРС у демократичну партію парламентського типу. Ці факти добре описав М. Карабанов [10]. Українськими вченими в цей час більшість аспектів досліджуваної нами проблеми були розглянуті в умовах жорсткої ідеологічної цензури, тому ці праці характеризуються суб'єктивізмом, а їх вклад в історіографію визначається хіба що фактичним матеріалом.

Західні історики і політологи з української діаспори в значно більшій мірі вивчали питання місця і ролі комуністичної партії в українській історії. Зокрема, звертаючись до історичного досвіду, М. Брайчевський ще у 1989 р. писав про те, що за українським народом увічнилася теза про неминучість іноземного панування, що ніби-то ми неспроможні забезпечити собі нормального поступу, а відтак – потребуємо чийогось протекторату. Проте він доводив, що державність на Україні була і є, і тому заявляв про необхідність розпуску сталінсько-брежнєвського союзу і заміну його об'єднанням незалежних держав [2].

На початку 1990-х рр., вже через кілька років після проголошення незалежності, українська історіографія значно активізувала свою роботу. Причини поразки КПРС і КПУ як її складової почали вивчатися не лише професійними дослідниками, а й активістами та учасниками національного руху, з'явилися перші роботи, у яких основною лінією дослідження стали питання внутрішнього розколу партії та перехід частини партійної номенклатури на позиції націонал-комунізму.

Одним із перших ці питання розглянув донецький вчений В. Носков. У своєму історіографічному огляді газетних публікацій він проаналізував погляди комуністів щодо причин політичної поразки КПРС і відзначив, що вже на середину 1980-х рр. в партії відбувався відхід від централізму, у зв'язку із загальною демократизацією суспільства почалися

внутріпартійні дискусії, і як результат – внутрішня криза та занепад дисципліни серед рядових комуністів [22].

Цю думку частково підтримав Л. Лук'яненко, доводячи тезу про те, що роки перебудови показали: «...більше не можна говорити про КПРС як про організацію ідейних однодумців, котрі ідейно розділилися так само, як і суспільство». Він вважав, що з огляду на цей поділ неправильно оперувати поняттям «партія» [18, с.375].

У роботі М. Карабанова «Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985–1991 рр.)» розкрито витоки і сутність несумісних з демократією теоретичних і організаційних основ КПРС-КПУ, проаналізовано спроби демократизації компартії України у роки перебудови і причини провалу цього явища, висвітлено процеси наростання глибокої кризи в середині партії і стагнації внутріпартійного життя, та ідейний і організаційний розпад партійних організацій. Автор сформулював концепцію щодо закономірності краху партії більшовицького типу в умовах загальної демократизації суспільства і сформулював висновок про те, що головна причина розвалу КПРС полягала в її тоталітарній моделі, яка була не сумісна з демократією [9].

Докторська дисертація названого дослідника на тему «Комуністична партія України в 1985–1991 рр.: еволюція до політичного краху» і до сьогодні, на нашу думку, залишається найповнішим дослідженням історії комуністичної партії України в роки перебудови, хоча і написана ще у 1992 р. У цій роботі вперше в українській історіографії обґрунтовано положення про неминучість краху більшовицького типу партії в умовах демократизації суспільства, розкрито сутність тоталітарної моделі КПРС, проаналізована система політичного мислення комуністів, яке було покликане формувати авторитарну свідомість, розкрито механізм хибної практики формування партійних рядів, що стало однією з причин збільшення виходу з партії її членів, обґрунтовано твердження про те, що успадковані КПРС основні ознаки сталінської моделі партії були в повній мірі притаманні тогочасній КПУ. Він виділив два різні за змістом етапи: 1985–1988 рр. і 1989–1991 рр. На першому етапі, писав автор, здійснювалися спроби демократизації внутріпартійних відносин, однак відсутність радикальної перебудови партії, механізму реалізації партійних постанов і нових нормативних документів надавали цим спробам лише косметичного характеру. Дослідник вважав, що сприятливий шанс для реформування КПРС був ще під час XIX Всесоюзної партійної конференції (28 червня – 1 липня 1988 р.), більшість постанов якої не реалізували. Другий етап на його думку відзначився поглибленням кризових явищ у середині КПРС, коли консервативна більшість делегатів XXVIII з'їзду (липень 1990 р.) не пішла на кардинальне оновлення партії. У дисертації охарактеризовано схвалений липневим (1991 р.) пленумом ЦК КПРС проект нової програми партії, який передбачав трансформацію КПРС в демократичну партію парламентського типу. Автором обґрунтовано, що занадто пізня поява цього документу не дозволила йому зіграти стабілізуючу для партії роль, і показано консервативність нового керівництва партії на чолі з С. Гуренком, яке після

XXVIII з'їзду так і не спромоглася відмовитись від прихильності старих ідеологічних та політичних догм, вийти зі складу унітарної КПРС і знайти своє місце в процесі будівництва незалежної України. Також подана характеристика первинних організацій партії напередодні заборони діяльності КПУ, більшість з яких вже на той час перестала рахуватися з рішенням партійних комітетів і керівна роль центральних органів партії фактично вже була втрачена [10].

Про внутрішній розкол в партії та створення Демплатформи пишуть і сучасні дослідники – В. Баран, О. Білий, О. Дергачов, С. Кульчицький, В. Литвин, А. Русначенко, які вважають внутріпартійну реформу головною причиною розвалу Союзу.

Так, О. Білий та О. Дергачов в одному із розділів колективної монографії «Українська державність у ХХ ст. Історико-політологічний аналіз» висловили думку про те, що ініціатори Демплатформи розглядали трансформацію компартії як спосіб і гарантію трансформації суспільства, адже існування Демплатформи суттєво урівнювало авторитарні сили КПРС, які активно готувались до відсторонення М. Горбачова від влади, а внутріпартійна боротьба і подальша ерозія партії стали головним фактором розпаду Союзу. Автори підсумували, що таким чином формальний розвал КПРС і КПУ як її складової частини гарантував збереження пануючих позицій партійно-державної номенклатури, яка тепер адаптувала для своїх потреб ідеологію, вироблену національно-демократичним рухом [26].

Специфікою політичної ситуації України у перебудовчий період В. Литвин назвав розкол у реформаторському крилі КПРС-КПУ на дві частини: одна з них, за його словами, орієнтувалася на центр, інша – на власні сили [16]. У своєму дисертаційному дослідженні названий автор висловив думку, що легалізацію політичного протистояння, що склалася в республіці, зумовив закон про вибори 1989 р., а самі вибори сприяли згуртуванню опозиції. Таким чином, компартія втратила монополію на владу і, як наслідок, це прискорило у ній внутрішню кризу і створило передумови для розпаду радянської держави [17].

Про внутрішній розкол в партії, створення Демплатформи і перехід частини партійної і радянської номенклатури на позиції націонал-комунізму також писав і А. Русначенко, який вважав, що ЦК КПУ був добре поінформований про плани і дії опозиції, та не мав якихось реальних планів для протидії, оскільки значна частина можновладців просто прагнула зберегти владу і не переймалася ідейними принципами [24].

В. Ковтун назвав КПРС «зношеною політичною оболонкою русонацизму». Він вважав, що причина смерті КПРС – її нездоровий спосіб життя, а в Україні КПУ вже нічого не могла зробити з повсталим проти неї Рухом, хоча й боронила російську гегемонію дуже запекло. Піком спроб М. Горбачова порятувати партію і початком кінця правління генсека, як і самої КПРС, автор назвав ХІХ партійну конференцію влітку 1988 р., адже з цього часу від партії почали відколюватись молоді неортодоксальні сили і почала зароджуватись Демплатформа. Дослідник

доволі гостро висловився про М. Горбачова, який на думку автора переоцінив свій авторитет і не зробив жодного політично правильного кроку, а лише інтригував, оскільки не мав чіткої політичної платформи перебудови ЦК КПРС [11].

А от С. Кульчицький вважав, що розмивання підвалин тоталітарного ладу і КПРС почалося лише у 1990 р. Він розмірковував на тему конституційної реформи М. Горбачова (1988 р.), за допомогою якої той позбавив КПРС статусу державної партії, і як наслідок, в СРСР виникли дві влади. У праці «Україна і Росія. Переваги і небезпеки особливих відносин» автор підкреслив той факт, що ініціатива перебудови належала невеликій групі керівних діячів КПРС, яка згуртувалась довкола особи М. Горбачова і що вони не ставили своїм завданням знищення тоталітарного ладу, адже люди не були готові відмовитися від ідеологічних догм. На думку дослідника, перебудова розмежувала людей, адже генсек поставив на перший план не економічну реформу, а політичну, тим більше, що всі перебудовчі процеси на початковому етапі контролювались управлінськими ланками. С. Кульчицький наголосив, що незалежність Україна отримала не внаслідок визвольного національного руху, а через розвал СРСР, адже національно-патріотичні сили лише забезпечили ідеологічне обґрунтування нової України, вони стали матеріалізованим уособленням цього руху, який виник спонтанно, під час обвалу іржавих конструкцій радянського ладу [15, с. 37].

У праці «Державотворчий процес в Україні» цей же дослідник зауважив, що гласність стала руйнівною для тих державних порядків, які існували у другій половині 1980-х рр. Він згадав і про XIX партконференцію, на якій було проголошено, що гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини, та суспільство продовжувало стрімко політизуватися, і в республіках цей процес набув форм боротьби за власний суверенітет – такий висновок автора [13].

У статті «Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови», яка була озвучена вищеназваним автором на науково-теоретичному семінарі, присвяченому 10-річчю проголошення курсу на реформи, КПРС була названа не партією, а державною структурою, яка контролювала абсолютно все в державі. Анонімну диктатуру партійної верхівки С. Кульчицький і назвав державною владою, і доки ця диктатура існувала, зовнішні форми побудови держави не мали, на думку дослідника, іншого значення, окрім пропагандистського [14].

Про апаратну перебудову партії писав також В. Баран у роботі «Україна: новітня історія (1945–1991рр.)». На його думку, партійна реформа М. Горбачова – це прагнення забезпечити свою владу, адже на всі ключові пости генсек ставив віддані йому кадри, чим хотів досягнути більшості у владному центрі – Політбюро ЦК. В. Баран зауважив, що М. Горбачов, позбуваючись конкурентів, хотів лише поліпшити існуючу систему і тому вбачав у В. Щербицькому, який підтримав кандидатуру останнього на

посаду генерального секретаря, запоруку стабільності в Україні. Історик довів, що перебудова – це був курс на оновлення соціалізму, адже планувалися лише помірковані реформи, а практичні наслідки такої політики стали зовсім іншими – розвал величезної держави [1].

Таким чином, українські дослідники виявили, що головна причина краху КПРС і КПУ як її складової частини, полягала в тоталітарній моделі партії, що жодним чином не була сумісна з проголошеною демократизацією і гласністю. За висновками більшості авторів, однією з головних причин історичної поразки комуністичної партії став крах всієї системи догматизованої ідеології, а також консерватизм та нетерпимість до інакомислення партійного керівництва, його відірваність від інтересів суспільства. Проблема стагнації КПРС-КПУ за часи незалежності України була розглянута науковцями в малочисельних статтях та узагальнюючих дослідженнях без залучення конкретних матеріалів основних партійних ланок, а предметом спеціального вивчення виступила лише у працях М. Карабанова і на сьогодні потребує нового формулювання наукових висновків щодо історичних уроків з теорії і практики компартії України, які можуть бути враховані в сучасному історичному процесі.

Іншою історіографічною лінією серед істориків є обґрунтування причин розпаду Радянського Союзу і наслідків цього процесу для утворення і розбудови незалежної України.

Зокрема, А. Павловський спробував проаналізувати політичне становище УРСР напередодні незалежності, узагальнив ті уроки, які слід враховувати при розв'язанні найважливіших проблем ідеології, моралі, культури. Він підсумував, що до розколу суспільства призвела неправильна політика Кремля по відношенню до релігії, мовного питання, у галузі соціального захисту населення та протиставлення старшого покоління молодшому [23].

У третьому томі нарисів «Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній державотворчий процес», підготовленому авторами С. Кульчицьким та Б. Парахонським розглянуто українсько-російські відносини через призму кризи компартійно-радянського ладу. За висновками вчених, до процесу розвалу СРСР були причетні майже всі союзні республіки, і найбільше – Росія. Розкол і протистояння серед політичних сил Б. Єльцина та М. Горбачова призвели до того, що державоутворююча республіка – Росія – виступила проти союзного центру і тим самим полегшила вихід із СРСР усім іншим республікам, в т.ч. і Україні. Вищеназвані автори застерігають від спрошеного розуміння факту здобуття незалежності Україною як результату біловезької угоди. Вони наголосили, що самостійна Україна з'явилася лише завдяки національно-визвольному рухові, а революційні події 1989–1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, і значно спокійніше, ніж в інших республіках колишнього СРСР [27].

А от В. Литвин особливу роль у розпаді СРСР відвів Україні. Він вважав об'єктивною причиною розвалу СРСР розпад тоталітарної

системи і підкреслив, що коли б союзне і республіканське керівництво виявило політичну толерантність, то вдалося б безболісно трансформувати СРСР в широке співтовариство. Політичні фактори ще й підсилили економічні обставини, швидка самоізоляція республік почалася після виявлення неоднорідності економічного простору СРСР, далось взнаки й прагнення захистити власну національну економіку [17].

У монографії А. Гальчинського «Україна: поступ у майбутнє» читаємо нав'язану, на думку автора, суспільству ідею про те, що ущербність режиму можна було пояснити суто об'єктивними причинами – сталінізмом, а на завершальному етапі – зрадою М. Горбачова. Історик підкреслив, що історичне місце М. Горбачова визначалося зовсім не тим, що йому вдалося щось змінити у середині системи. Горбачовські реформи переконали свідомих людей у тому, що лікування методом «зсередини» нічого змінити не може, адже сама природа державного соціалізму не піддавалася реконструкції взагалі, оскільки була позбавлена головного – механізмів саморозвитку, заснованих на демократії, принципах громадянського суспільства, матеріальній та моральній зацікавленості виробника. Автор підсумував, що справа була не в тому, що реформи ніхто не хотів запроваджувати, вони були просто несумісні з пануючою тоді системою, яка відмирала природнім чином [6].

Одеський дослідник М. Якупов у монографії «На переломі: уроки и поиски» розкрив причини розпаду ранньосоціалістичної держави, яка не зуміла пережити перехідний період. Автор назвав імена «могильників» великої світової держави, котра розпалася внаслідок псевдореформ перебудови. Взагалі, у книзі висвітлено доволі суб'єктивні погляди історика, який категорично виступив проти українських націоналістів і висловив надію на відновлення в українській державі соціалізму [28].

О. Додонов суттю кризи радянської влади назвав той факт, що ця влада все більше ставала владою меншості, носієм інтересів правлячих верхів. У другому розділі своєї докторської дисертації «Робітничий клас і КППС: послаблення взаємозв'язків і посилення негативного впливу партії на динаміку суспільного розвитку» автор підкреслив, що за своїм характером КППС не була політичною партією ні робітничого класу, ні всього радянського народу, і вона не могла бути такою в умовах майнового розшарування, яке посилювалося, та різкої поляризації населення і членів партії на багатих та бідних [7].

Дослідники В. Брошеван та В. Чорна у спільній праці «Становление независимой Украины» описали, як в умовах демонтажу адміністративно-командної системи керівництво держави та центральні органи ЦК КППС продовжували проводити політику збереження верховної влади по відношенню до союзних республік, самотійність яких лише декларувалась. На думку авторів, керівництво СРСР своєю недалекоглядною політикою, бездіяльністю, невмінням на практиці здійснити проголошені цілі прискорило процес відокремлення республік від союзного центру, адже влада виявилась заручником конкуруючих

політичних сил і була нездатна вирішити нові проблеми старими методами. Згадана книга побудована на документах у вигляді хроніки подій, в ній знаходимо матеріали, що стосуються Декларації про суверенітет, Акту проголошення незалежності, всенародного референдуму про затвердження Акту [3].

У монографії В. Журавського «Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект)» досліджено правову сторону питання політичних трансформацій українського суспільства на перехідному етапі, поняття та структуру його політичної системи на межі 1980–1990-х рр. Процес перебудови автор назвав переходом від тоталітарно влаштованої держави до демократично орієнтованого суспільства і погодився з більшістю дослідників, що розпад СРСР та проголошення незалежності України було закономірним результатом, а поштовхом до цього став серпневий путч в Москві. Тому, на його думку, в суспільній думці України спочатку не було розуміння усього масштабу завдань необхідності створення якісно нового суспільства, не було наукових політичних концепцій, у масовій свідомості людей домінували старі цінності [8].

Опублікованою є велика кількість спогадів учасників тих поки що недалеких подій. Зокрема, надзвичайно цікавою книгою на нашу думку є спогади Л. Кравчука «Маємо те, що маємо». Колишній головний ідеолог партії розповів, як керівництво СРСР взяло курс на довгоочікувану політреформу, як М. Горбачов випустив «привид свободи» на волю, і розгубився, як необхідною умовою зміни КПУ було поставлено поєднання дисципліни і демократії. Але ніякі заходи не допомогли, партія вже не мала реальної сили серйозно впливати на перебіг подій. Автор визнав, що хоч перебудові процеси проходили в Україні повільно, та все ж послабили владу партії. «Горбачов сам вагався, яким має бути Союз... нове утворення повинно було будуватися на засадах, які мали повернути нас від тоталітаризму до ленінського розуміння федеративності» [12, с. 89].

У книзі колишнього помічника першого президента України О. Власенка «Політика «за склом» або тасмниці виборчих технологій» розповідається про політичні події останніх років існування Радянського Союзу. Автор зауважив, що М. Горбачов не вірив у те, що український народ після всіх утисків наважиться на відокремлення, тому у 1987 р. і було звільнено групу політичних в'язнів та розпочато ліквідацію «білих плям» в історії; він пригадав, що після приходу до влади В. Івашка, останній одразу проголосив обмеження переслідувань зростаючого національного руху та виступив за початок співробітництва при умові, що націоналісти не будуть добиватися виходу України зі складу СРСР. О. Власенко був переконаний, що КПУ вже віджила своє. Політик коротко оглянув діяльність Руху та підкреслив, що для збереження держави, її розбудови та зміцнення важливе значення має саме національна ідея, а не пропагована партією етнічна однорідність [4].

Колишній голова уряду УРСР В. Масол у власних спогадах провів аналіз, узагальнення і висновки відносно процесів в часи розпаду СРСР.

Він підкреслив, що курс на перебудову проводився зі значними помилками, а розлад в країні та партії пояснювався виключно як наслідок минулого [19].

За редакцією В. Возіанова, В. Врублевського та Ю. Єльченка видано спогади сучасників про життя та діяльність лідера українських комуністів В. Щербицького, який постає як неординарна особистість, яка у складних умовах прагнула бути корисною Вітчизні [5].

Щодо джерелознавчого аналізу історії занепаду компартії України та розпаду тоталітарної держави, то на сьогодні в активі дослідників є велика кількість неопублікованих документів із даної проблематики. Опубліковані матеріали можемо знайти лише в узагальнюючих збірниках «Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів», «Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали у 2-х ч.» та «Україна в ХХ ст. (1900–2000): Збірник документів і матеріалів» [20; 21; 25].

Після 1991 р. українськими вченими взагалі мало уваги приділялося переосмисленню діяльності КПУ як складової частини КПРС та історії Радянського Союзу. Ці проблеми досліджувалися в переважачій більшості російськими істориками, а в Україні ця проблематика відійшла на другий план і порушується лише в контексті інших, дотичних тем.

Отже, сучасною українською історіографією проблемам, пов'язаним з розпадом Радянського Союзу, на нашу думку приділена належна увага. Розвал величезної держави у достатній мірі розглянуто в доробках вітчизняних науковців, бракує спеціальних монографічних досліджень. Швидка самоізоляція республік і їх роль у розпаді Союзу, особистий внесок М. Горбачова, який не був готовим до такого розвитку подій, конкуруючі політичні сили чи просто закономірний результат занепаду системи, яка вже віджила своє – ось ті пріоритетні напрямки, які вимагають уваги дослідників, глибокого аналізу перебудовних подій і висновків з уроків нашого недалекого минулого, без якого неможливо побудувати майбутнє.

Література

1. *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів, 2003.
2. *Брайчевський М.* Про українську державність / М. Брайчевський // Український історик. – 1989. – №4. – С. 76–82.
3. *Брошеван В.* Становление независимой Украины (Хроника событий в стране в период с 16 июля 1990 г. по 20 февраля 1992 г. в документах и материалах) / В. Брошеван, В. Черная. – Симферополь, 2003.
4. *Власенко О.* Політика «за склом» або таємниці виборчих технологій / О. Власенко. – К., 2003.
5. Володимир Щербицький: спогади сучасників / [за ред. В. Возіанова, В. Врублевського, Ю. Єльченка та ін.] – К., 2003.
6. *Гальчинський А.* Україна: поступ у майбутнє / А. Гальчинський. – К., 1999.

7. *Додонов О.* Участь робітників у політичному житті СРСР (1961–1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук / О. Додонов. – Дніпропетровськ, 2001.
8. *Журавський В.* Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В. Павловський. – К., 1999.
9. *Карабанов М.* Від вселяддя до краху (КПРС-КПУ в 1985–1991 рр.) / М. Карабанов. – К., 1993.
10. *Карабанов М.* Комуністична партія України в 1985–1991 рр.: еволюція до політичного краху: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук / М. Карабанов. – К., 1992.
11. *Ковтун В.* Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К., 1999.
12. *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К., 2002.
13. *Кульчицький С.* Державотворчий процес в Україні / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С. 3-12.
14. *Кульчицький С.* Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови / С. Кульчицький // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матер. наук.-теорет. семінару. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 3-6.
15. *Кульчицький С.* Україна і Росія. Переваги і небезпеки особливих відносин / С. Кульчицький. – К., 2004.
16. *Литвин В.* Крах перебудовної політики / В. Литвин // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / [гол. ред. В. Литвин; авт. кол.: О. Аркуша, С. Біла, В. Верстюк та ін.]; НАН України. Ін-т історії України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса. – К., 2008. – С. 586-616.
17. *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України у другій половині 80-х – першій половині 90-х рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук / В. Литвин. – К., 1995.
18. *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні / Л. Лук'яненко. – К., 1994.
19. *Масол В.* Упущений шанс / В. Масол. – К., 1993.
20. *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.
21. *Національні процеси в Україні: Історія і сучасність.* Документи і матеріали у 2-х ч. – Ч. 2 / [упоряд.: І. Кресіна, В. Панібудьласка]. – К., 1997.
22. *Носков В.* Причини поразки КПСС в сучасних матеріалах лівих партій України / В. Носков // Изучение истории Украины в учебных заведениях. Тезисы докладов научно-практической конференции. – Донецьк, 1994. – С. 98-106.
23. *Павловський А.* Злет і крах соціалізму в СРСР: наслідки та уроки для України / А. Павловський. – К., 1999.
24. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні сер. 1950-х – поч. 1990-х рр.: Монографія / А. Русначенко. – К., 1998.
25. *Україна в ХХ ст. (1900–2000):* Збірник документів і матеріалів / [упоряд.: А. Слюсаренко В. Гусев, В. Король та ін.]. – К., 2000.
26. *Українська державність у ХХ столітті.* Історико-політологічний аналіз / [кер. авт. кол. О. Дергачов]. – К., 1996.
27. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах /* Ін-т історії НАН України; [ред. рада В. Литвин (гол.), О. Онищенко, В. Смолій та ін.]; Том 3. Кульчицький С. Новітній український державотворчий процес. Монографія / Ін-т історії НАН України / С. Кульчицький, Б. Парахонський. – К., 2004.
28. *Якупов Н.* На переломе: уроки и поиски: Монографія / Н. Якупов. – Одеса, 2003.